

ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Nuriyyə Hümətova
Bakı şəhəri 202 nömrəli tam orta
məktəbin müəllimi

Açar sözlər: müasir təlim, idrak fəaliyyəti, dərkətmə, standart, dərs, təlim metodları.

Ключевые слова: современное обучение, сознательная деятельность, осознание, стандарт, урок, методы обучения.

Key words: modern training, cognitive activity, cognition, standard, lesson, training methods.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasından sonra dövlətimizin apardığı məqsədyönlü islahatlar sırasında təhsil islahatları xüsusi yer tutur. Gələcək cəmiyyətin inkişafı gənc nəslin necə istiqamətləndirilməsindən asılıdır. Uğurla aparılan təhsil islahatlarının nəticəsidir ki, tədris 2008-ci ildən etibarən yaranmış fənn kurikulumları əsasında aparılır. Əgər əvvəllər bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki əsas bilik mənbəyi-müəllim və dərslik qane edirdisə, müasir dövrün tələbləri bunu mümkünsüz edir. Ənənəvi təlim zamanı şagirdlərin dərkətmə fəallığı passiv, reproduktiv xarakter daşıyır. Ənənəvi təlimlə, eləcə də həyatın real tələbatlarından kənar olan təhsil şəraitində müasir dövrün şəxsiyyətinin formalaşması çətinidir. Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, onları ənənəvi prinsiplər əsasında öyrənməyə çatdırmaq mümkünsüzdür. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdləri bilikləri müstəqil əldə etməyə yiyələndirməkdir.

Ölkəmizdə milli təhsil sahəsində islahatların əsas istiqamətləri və strategiyasının işlənilib hazırlanması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsas prinsiplərinə, beynəlxalq standartlara cavab verən “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu” və təhsilin üstün, strateji sahə kimi inkişafını nəzərdə tutan Dövlət Təhsil Proqramına əsaslanmışdır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri respublikanın ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə diqqətin artırılması olmuşdur.

Kurikulumun tətbiqi tədris prosesinə çoxsaylı yeni metod və üsullar gətirib. Müasir müəllim forma və üsullardan istifadə etməklə şagirdlərin idraki fəallığını inkişaf etdirir. Kurikulumlarda fənnin məzmunu nəticəyönümlü yanaşma əsasında hazırlanmışdır. Burada əsas diqqət nəticəyə nail olduğunu göstərmək üçün şagirdlərin nümayiş etdirməli olduğu fəaliyyətə yönəldilmişdir. Bu bacarıqlar şəklində müəyyən olunan standartlar və onların yerinə yetirilməsini təmin edən alt standartlar sistemi vasitəsi ilə ifadə olunur. Belə sistem şagird

nailiyyətlərinin ardıcıl izlənməsini, onun fəaliyyətindəki irəliləyişlərin müntəzəm qiymətləndirilməsini təmin edir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin, həm də onun hər bir üzvünün yaşaması və inkişafında başlıca dəyər yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətdir. Hazırkı dövrdə həyatın tələbləri və təlimin məqsədləri uşaqda özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırır. Bu da öz növbəsində uşaqda məntiqi düşünmə, hadisələrə tənqidi yanaşma, bilikləri müstəqil əldə etmə, müstəqil olaraq qərar çıxarma və sair qabiliyyətlərə əsaslanır.

İdrak proseslərinin inkişafı şagirdlərin mənimsədikləri fəaliyyət növünün məzmunundan asılıdır. Təlim fəaliyyəti səmərəli təşkil edildikdə, yeniyetmə yaş dövründə şagirdlərin idrak fəaliyyətində bir sıra keyfiyyət dəyişikliyi əmələ gəlir. Yəni şagirdlər təlim fəaliyyətinin bütün üsullarına yiyələnirlər: özləri öz qarşılarına təlim tapşırığı qoyur, onu icra edir, yoxlayır, qiymətləndirir, səhvlərini müəyyən edir, aradan qaldırırlar. Bununla bərabər, onlarda təlim-idrak motivləri təşəkkül edir.

İdrak proseslərinin inkişafı fəaliyyət növündən asılı olduğu kimi, həmin fəaliyyətin necə təşkil edilməsindən, istiqamətləndirilməsindən də asılıdır. Belə ki, Azərbaycan tarixi fənni beş məzmun xətt üzrə, əsas standartlar əsasən dəyişməz qalmaqla, alt standartlar şəklində şagirdlərin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq dəyişir.

Şagirdlərin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq tədris prosesində idrak fəallığının həm yaradılması, həm də saxlanılması üçün xüsusi psixoloji mexanizmlər mövcuddur.

Dərketmə və biliklərin mənimsənilməsi prosesində tənqiddirlik fəallaşdırılması nəticəsində şagirdlərdə sərbəstlik, biliklərin müstəqil qavranılmasına imkan yaranır və təlim daha səmərəli olur. Fəal (interaktiv) təlimin mexanizmləri standartların həyata

keçirilməsini təmin edir.

Müəllim Azərbaycan tarixi dərslərində keçirilən mövzuların səmərəliliyini təmin etmək, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə şagirdlərlə əməkdaşlıq edir: problemlə vəziyyəti təşkil edir, tədqiqat məqsədlərinin qoyulmuşunda şagirdlərə istiqamət verir, bunların həllində metodik kömək göstərir, biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yollarını öyrədir. Təlim prosesində müəllimin şagirdlərə psixoloji dəstək verməsi onlarda özünə-inamsızlıq hissini aradan götürə bilər. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə idrak fəallığı yaradır, onların tədqiqat fəaliyyətini artırır.

Bütün bunlar Azərbaycan tarixi dərslərinin günün tələblərinə uyğun olaraq qurulmasına və daha səmərəli keçməsinə, baş verən hadisələrin ümumi, mühüm və fərqləndirici əlamətlərini öyrənməyə imkan verir.

Fikrimizi VII sinif “Salarilər dövləti” mövzusu əsasında şərh edək. Şagirdlərə izah edilir ki, əsarətə qarşı baş vermiş üsyanlar Xilafəti xeyli zəiflətməmişdi. Ərəb zülmünə qarşı mübarizə uğurla başa çatdıqdan sonra Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər dövlətlərinin yaranması qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir (hadisənin ümumi və mühüm əlaməti).

Bundan sonra hər hansı bir tarixi hadisələrin mahiyyəti açılarkən əsas fərqləndirici əlamətlərini göstərən bir sıra mülahizələr söyləmək mümkün olur. Psixologiya elmi öyrədir ki, mülahizələr idrak fəaliyyətini inkişaf etdirir və nəticələrin çıxarılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdrak fəallığı prosesinin inkişafına yönəlmiş texnikalardan istifadə imkanlarını aydınlaşdırmaq üçün dərslərin tam gedişini aşağıda veririk.

Mövzu: Salarilər dövləti.

Standartlar:

1.1.1.Mühüm hadisə, proses və təza-

hürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

Məqsəd: a) Salarilər dövlətinin yaranmasının xüsusiyyətlərini şərh edir, Mərzban ibn Məhəmmədin Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyənləşdirir və fəaliyyətini dəyərləndirir.

b) Sacilər dövlətinin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sac ilə Salarilər dövlətinin hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd haqqında müqayisəli sxem hazırlayır.

İntegrasiya: Azərbaycan dili – 3.1.3, təsviri incəsənət – 2.1.2, fəndaxili şaquli integrasiya.

İş forması: kollektiv iş, qruplarla iş.

İş üsulu: Ümumi sorğu, karusel, venn diaqramı, müzakirə, suallar, beyin həmləsi.

Resurslar: Dərslik, audiovizual dərs vəsaiti, xəritə, iş vərəqləri, kompüter. (digər ləvazimatlar: marker, test tapşırıqları)

Dərsin gedişi:

I Motivasiya

Feodal dövlətlər ağacı təsviri verilir, sorğu yolu ilə IX-XI əsr feodal dövlətlərin adı şagirdlər tərəfindən cavablandırılaraq ağacın üzərinə yazılır və sual olunur :

İlk hecası vəhşi heyvan adını, ikinci hecası göl adını, üçüncü hecası titul, dördüncü hecası cəm şəkilçisini bildirən feodal dövləti müəyyən edin?

■ Şirvanşahlar dövləti

Bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət tərkibində birləşdirmiş, üç hecalı feodal dövləti müəyyən edin?

■ Sacilər dövləti

Şirvanşahlar və Sacilər dövləti haqqında keçmiş dərslərimizdə müəyyən biliklər qazanılıb. Beləliklə, yeni öyrənəcəyimiz feodal dövlətin adını müəyyən etmək üçün sual olunur:

Doqquz hərifli, dördhecalı, ilk iki hecasında əlifbamızın ilk hərifi olan feodal dövləti müəyyən edin?

■ Salarilər dövləti

Bundan sonra lövhəyə tədqiqat sualı yazılır.

Tədqiqat sualı:

Salarilər dövlətinin yaradıcısı Mərzban ibn Məhəmməd Sacilər dövlətinin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sacdan fərqli olaraq hansı işləri görmüşdür? Onun fəaliyyətini təhlil edərək Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyən edin.

Müəllim mövzu haqqında qısa şərh verir, sonra audiovizual dərs vəsaitindən istifadə etməklə yeni mövzu barədə məlumat toplanır.

Bundan sonra müəyyən üsullardan istifadə etməklə şagirdləri qruplara bölür və lövhəyə tapşırıq yazılır:

Mərzban ibn Məhəmmədin fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyən edin.

II Tədqiqatın aparılması

Şagirdlər 4 qrupa bölünür və “kim daha çox” oyununa dəvət edilir. Hər bir qrupa iş vərəqləri paylanır. Şagird qrupları mətndən istifadə edərək onlara verilən vaxt (10 dəqiqə) ərzində Mərzban ibn Məhəmmədin fəaliyyəti ilə bağlı faktlara əsaslanaraq daha çox xüsusiyyət yazmağa çalışırlar. Sonra karusel üsulundan istifadə edərək yazdıqları vərəqləri növbə ilə digər qruplara ötürürlər, hər qrup yazılanlara öz əlavələrini edir.

III Qazanılan biliklərin mübadiləsi

Tədqiqat işi üçün ayrılmış vaxtın başa çatması elan edildikdən sonra qruplar növbə

ilə öz işlərini lövhədən asır və məlumat verirlər.

IV Məlumatın müzakirəsi və təşkili

Müzakirə zamanı qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün şagirdlərə müəllim tərəfindən istiqamətləndirici suallar verilir. Sonra hansı qrupun daha çox və önəmli xüsusiyyət yazdığı müəyyənləşdirilir. Şagirdlər təxminən aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən etməlidirlər. Mərzban ibn Məhəmmədin fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətləri:

1. Salarilər sülaləsinin nümayəndəsi və Deyləm hakimi idi.

2. Azərbaycanın feodal qrupları arasındakı çəkişmələrdən istifadə edərək axırıncı Sacilər dövlətinin hökmdarı Deysəmə qalib gəldi və Sacilər sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyətinə son qoydu.

3. 941-ci ildə paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Salarilər dövlətinin əsasını qoydu.

4. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını və Şirvanşahlar dövlətini də özlərindən asılı hala saldı.

5. Dərbəndi ələ keçirdi.

6. Şərqi Gürcüstanı tabe etdi.

Yusif ibn Əbu Sac

7. Dövlətin sərhədləri şimalda Dərbənddən, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarına qədər uzandı.

8. Ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə diqqət yetirdi.

9. Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı.

V Nəticənin çıxarılması

Müəllim tərəfindən sinfə aşağıdakı sualla müraciət edilir:

Mərzban ibn Məhəmmədin fəaliyyətində hansı xüsusiyyətləri daha mühüm hesab edirsiniz? Şagirdlərin cavabı təxminən aşağıdakı kimi ola bilər.

1. Sacilər sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyətinə son qoydu.

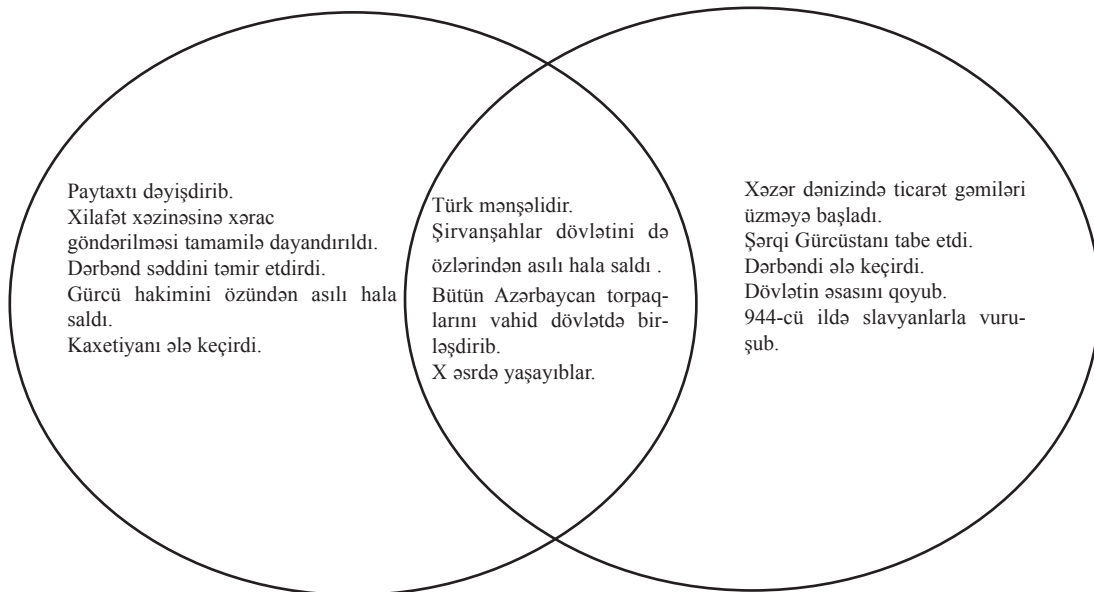
2. Salarilər dövlətinin əsasını qoydu.

3. Bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət daxilində birləşdirdi.

4. Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı.

Beləliklə, Mərzban ibn Məhəmmədin Azərbaycan tarixində əsas rolu nədən ibarət oldu?

Mərzban ibn Məhəmməd

Cavab:

■ Mərzban ibn Məhəmməd yeni bir dövlətin əsasını qoydu və qalibiyyətli müharibələr nəticəsində bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət daxilində birləşdirdi.

VI Yaradıcı tətbiqetmə

Şagirdlərə qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı məzmununda tapşırıq verilir:

Salarilər dövlətinin yaradıcısı Mərzban ibn Məhəmməd və Sacilər dövlətinin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sacın fəaliyyətlərinin fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini venn diaqramı vasitəsi ilə müqayisə edin.

Şagirdlərin hazırlayacağı venn diaqramı təqribən 71-ci səhifədə verildiyi kimi olmalıdır.

VII Qiymətləndirmə

Dərsin sonunda bütün qruplar üzrə şagirdlərin bilikləri aşağıdakı meyarlar əsasında qiymətləndirilir: 1. Dövlətin yaranması və inkişafının tarixi şəraitini şərh edir; 2. Mərzban ibn Məhəmmədin Azərbaycan tarixindəki rolunu dəyərləndirir; 3. Müqayisəli sxem hazırlayır.

Beləliklə, verilmiş bu dərs nümunəsi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan tarixi dərslərində fəal təlimin mexanizm və metodlarının yaradıcı şəkildə tətbiqi müasir kurikulum islahatının tələblərini özündə ifadə edir ki, bu da şagirdlərin idrak prosesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Pedaqoji prosesin əməkdaşlıq əsasında təşkili nəticəsində müəllim şagirdlərin idrak proseslərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün, hafizə, diqqət və bunlarla əlaqədar əsas bilik, bacarıq və vərdişlərin) inkişafına nail olur. Bütün bunlar təlim prosesinin nəticəyönümlü olmasını təmin edir.

Rəyçi: dos. H.Cəfərov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2006.

2. Veysova Z. Fəal / interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİCEF, 2007.

3. Mahmudlu Y., Yusifov Y., Əliyev R., Qocayev Ə. VII sinif Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı, 2012.

Н.Гумматова

Пути развития осознанной деятельности учащихся

Резюме

Масса знаний, собранная в современном этапе в разных областях науки, увеличивается с такой скоростью, что невозможно обучить это всё традиционными методами. С этой точки зрения одной из главных задач учебы это учить самостоятельному обучению, чтобы учащиеся справлялись самостоятельно достижениями науки.

N.Hummatova

The ways of developing students' cognitive activity

Summary

The article is dedicated to the educational reforms. It is noted that development of future society depends on the direction of young generation.

Developing information-communication technologies help students to learn more information which is impossible to learn without them. Therefore one of the main tasks is to teach learning independently. Thus students must gain knowledge independently.